

ЧАСТИНА І. УКРАЇНСЬКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНИЙ ЧАС

РОЗДІЛ 1. ОБРАЗ РУСІ ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Вивчення українського середньовіччя в білоруських підручниках – актуальна проблема сучасної історичної науки, оскільки віддзеркалює нинішній стан розуміння та трактування Русі у сусідній північно-західній країні. Ті образи, які функціонують у шкільній та університетській літературі, сформовані дослідниками та методистами, тобто вказують на комплекс історіографічних концептів, які пройшли довгий період відбору, були схвалені на державному рівні й використовуються у поточному вжитку. З цієї причини огляд руського періоду історії демонструє загальне ставлення істориків Білорусі до вказаної проблематики. Принаймні, наскільки це можливо у державі з авторитарним режимом.

Спільне перебування у політико-ідеологічному просторі єдиної радянської держави, безперечно, мало свій вплив на шкільництво та викладання історії в університеті. Це також позначилося на матеріалах, які підбиралися для викладання учнів і студентів. Концепція «єдиної Русі» (певним чином поділеної на удільні князівства), як «колиски трьох братніх народів», було широковживаним тлом для пояснення складних процесів державотворення на українських, білоруських і російських землях. Від часів імперії Романових розуміння «загальної схеми російської історії» трансформувалося лише в ідеологічному плані, але прихід до влади більшовиків принципово не зсунув засадничих принципів, про які Михайло

Грушевський писав: «Ся знов “общерусская история” свідомо і несвідомо на кождім кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV–XVI вв. як би щось нове, мовби її перед тим там не було або вона історичного життя не мала ... Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська – вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-Московської, ба навіть і за Великим князівством Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її немаловажна, – вкажу хоч би на значіння її в сформуванні великоруської народності або в історії ВКЛ, де передовсім їй, з-поміж слов'янської людності сеї держави, належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен»¹. Відтак, хоча радянська історична концепція була спрямована проти царської влади та її постулатів, білу Москву у ній було замінено на червону. Усі інші атрибути з певними косметичними змінами тривалий час лишалися актуальними.

Позначився на особливостях білоруської навчальної літератури також історичний розвиток. Насамперед мовиться про дуже тривале панування офіційної російської доктрини, відповідно до якої історію сприймали у дусі великодержавного шовінізму. Фактично, незалежна Білорусь утворилася у 1991 р. після розпаду СРСР. До того часу існували окремі спроби національного пробудження, які, однак, не дали змогу проводити незалежну гуманітарну й освітню політики. Безпардонна русифікація окраїн імперії, що тривала із XIX ст., була спрямована на систематичне знищення історичної пам'яті, етнічної своєрідності та можливостей для національного

¹ Грушевський М. Звичайна схема «Русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.* Львів: Світ, 2002. Т. 1. С. 78.

розвитку навіть на культурному рівні. Впорядкована доктрина про нездатність неросійських народів незалежно та автономно існувати переносилася також для визначення далекого минулого. З білоруської історії, за визначенням дослідників, залишилися лише описи «одвічного прагнення білоруського народу до возз'єднання з Росією», що зводило історію цілого народу до рівня пересічної великоросійської губернії². Про цю тенденцію писав також Ярослав Ісаєвич, який вказував на хибне трактування культурної історії українців та білорусів середньовіччя і ранньомодерного часу крізь призму того, що формування окремих народів, начебто, відбувалося внаслідок відокремлення цих земель через агресивну політику і загарбання Польщі та Литви³. Подібними методами у соціумі утверджувалася думка про вічну бездержавність білоруського народу.

Для порівняння можна навести бачення видатного Ярослава Дашкевича, який наголошував на аналогічних процесах стосовно української історії, засуджуючи спроби московської влади зробити український народ «бездержавним». На численних конференціях і у статтях (упродовж другої половини 1980-х – початку 1990-х років) дослідник акцентував на важливих аспектах історичного минулого України, що були умисно спотворені або замовчувалися у наукових працях радянського часу. Водночас у справі розвінчання міфів про бездержавний розвиток українців, на його думку, важлива роль повинна була належати поверненню до здобутків попередньої української історіографії, уважному розгляду історичних джерел⁴. Особливо

² Шевченко Н. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 55.

³ Ісаєвич Я. Українська культура в Середньовіччі і на світанку Нової доби. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 1992. Вип. 1. С. 35.

⁴ Сопельняк А. Роль Ярослава Дашкевича у дослідженні «білих плям»

дослідник наголошував на глибокому критицизмі М. Грушевського та його історичної школи⁵. У цьому контексті важливо наголосити, що у білоруському інтелектуальному середовищі початку ХХ ст. і надалі не віднайшлося свого «Грушевського», який би здійснив видатну роботу над упорядкуванням національного гранд-нарративу.

Частково таку проблему визнано навіть у самій педагогічній білоруській літературі: «Абсолютним авторитетом в українській історичній науці користується видатний вчений, активний громадський діяч Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934). Головною його працею стала багатотомна “Історія України-Русі”, в якій вчений виклав свої погляди на походження українського народу та місце українських земель в історії Східної Європи. М. С. Грушевський відводив Турівському князівству незначну роль в історії Давньої Русі. Спеціальні праці з історії Турівської землі присвятив рідний брат Михайла Сергійовича – Олександр Сергійович Грушевський»⁶.

Із цієї причини образ України в білоруських підручниках сформувався насамперед із запропонованих радянськими та російськими вченими концепцій, хоча з урахуванням певних конструкцій новітньої білоруської історії, «створених» за вимогами часу.

Світлана Батуріна, порівнявши білоруський, російський та польський досвіди складання навчальної літератури,

української історії у період «Перебудови» (1985–1991 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2023. № 34. С. 84.

⁵ Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів: Піраміда, 2007. С. 366–449.

⁶ Цемушаў С. М. Гісторыя Беларусі са старажытных часоў да сярэдзіны ХІІІ ст.: 6-ы кл.: хрэстаматыя: дапам. для вучняў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / аўтар уступ. матэрыялаў, склад. С. М. Цемушаў. Мінск: Народна асвета, 2012. С. 121–122.

справедливо зауважила декілька важливих елементів⁷. Насамперед ідеться про значно меншу «залежність» білоруських укладачів від висвітлення минулого українських земель. Україна не могла бути частиною національних історичних дискурсів інших держав, тому про середньовічну Русь-Україну (Подніпров'я чи Галичо-Волинь) матеріалу в білоруських підручниках можна віднайти не настільки багато. Тож українська історія сформована тут як окрема незалежна категорія, що розвивається паралельно (у певних моментах – разом) із білоруською. Дослідниця переконливо доводить, що у польських і російських дидактичних матеріалах «українськість» географічних об'єктів, окремих фактів чи визначення історичних діячів, зазвичай, упускається. Натомість помітна проста інкорпорація до польського чи російського бачення минулого. У білоруських підручниках вказані «імперські» конотації відсутні, а українське минуле позбавлене тенденційних оціночних суджень, що трапляються у російському історичному дискурсі⁸. Однак вказаний позитивний епізод залежний від політичних реалій, утверджених у Білорусі, про що мовитиметься далі.

Після здобуття незалежності з'ясувалося, що у середовищі білоруських істориків були відсутні належні матеріали, щоб привести необхідну навчальну літературу у відповідність до вимог часу. Відтак страждала якість запропонованих освітніх програм та їхнє наповнення, мало підкріплене незалежними дослідженнями із середньовічного минулого. Заповнюючи вакуум, популярності набули синтетичні історичні праці письменника Миколи Єрмаловіча (1921–2000), у яких була присутня популярна патріотична позиція. Така ситуація знайома – стан української історичної науки на початку 1990-х років надзвичайно влучно охарактеризував Федір Турченко, відомий автор

⁷ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. *Український історичний збірник*. 2017. Вип. 19. С. 427.

⁸ Там само.

навчальної літератури для шкільного вжитку: «...необхідно було знайти повноцінну наукову заміну радянській версії історії. Без цього створити узагальнений образ минулого України у контексті європейської і світової історії було неможливо. З іншого боку, звільнення від диктату марксистсько-ленінської методології в її радянському варіанті не повинно було поставити вчених у залежність від іншої, “єдино вірної”. Однак, знайти сучасні розробки теоретичних підстав історичної науки у працях науковців України виявилось неможливим. У доперебудовних дослідженнях у більшості своїй вони залишалися на позиціях радянської версії марксизму “застійного” періоду. І це можна було пояснити політичними обставинами і міркуваннями особистого самозбереження. Але в умовах “перебудови” і на початку незалежності, коли обставини змінилися і можна було писати “інакше”, ніякої альтернативи вітчизняні історики не запропонували»⁹. Вирішувати ситуацію обом національним історіографіям доводилося одночасно. Проте в українському випадку можна було звернутися до ґрунтовної діаспорної наукової літератури (наприклад, книжки Ореста Субтельного «Україна. Історія») чи перевидання класичних робіт дорадянського часу (мовиться про «Історію України-Руси» уже згаданого Михайла Грушевського). Такі заходи сприймалися як тимчасові рішення, однак виявилися надзвичайно ефективними і дали змогу «виграти час» для створення та публікації повноцінних навчальних посібників і підручників.

Білоруським дослідникам через брак дорадянських студій доводилося складніше. Щоправда, важливим для розвитку білоруської історіографії став 1993 р., коли Михась Біч, директор Інституту історії Академії наук Білорусі, запропонував проєкт «Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі».

⁹ Турченко Ф. Як створювалися перші підручники з історії України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 177.

У документі революційно йшлося про запровадження принципу «трьох Д»: департизація, дебільшовизація і деідеологізація історії та історіографії. Історик наголошував на існуванні та подальшому поширенні кількох виразно антибілоруських концепцій – російської і польської. Основні постулати цих історіографічних «загроз» зводилися, на його думку, до традиційного імперського набору: заперечення навіть самої можливості існування окремого білоруського етносу, виступів проти білоруської мови й культури. Натомість пропонувалося визнати ці терени частинами польської чи російської держав, а білорусів – трактувати відгалуженням російського чи польського народів. Тож у 1993 р. було запропоновано досить потужні гасла, які ставили перед місцевими науковцями конкретні завдання щодо відродження історичної освіти на основі побудови національної концепції історії, що була би пов'язана з поступовим зародженням та подальшою еволюцією національних ідей та руху¹⁰. Варто акцентувати на тому, що в тогочасних українських реаліях подібні вимоги не висувалися. Окремі історики досить критично оцінювали діяльність гуманітарного крила НАН України, вказуючи на тісні зв'язки із російським баченням історії, що зазнавало лише механістичного перегляду, а не ґрунтовних трансформацій¹¹. Водночас, як показав подальший розвиток подій, українська ситуація вже від другої половини 1990-х років почала змінюватися. Причини, однак, полягали не тільки у розвитку об'єктивної науки, але й у політичних подіях.

На початку 1990-х років чимало білоруських істориків притримувалося під час проведення досліджень саме таких запропонованих принципів. Основний пріоритет (включно також у

¹⁰ Івангородський К. Сучасна білоруська національна історіографія у сприйнятті істориків з Білорусі. *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. пр. 2016. Вип. 26. С. 87.

¹¹ Дашкевич Я. Куди показує компас? Про концепцію п'ятитомної «Історії української культури». Київ. 1991. № 2. С. 114–118.

навчальних посібниках і підручниках) отримала національна прихильність, тобто було здійснено спробу сформувати міцний фундамент історичних знань на основі етнонаціонального фактору. Концепція «єдиної руської народності» зазнала нищівного удару – критичні спостереження тогочасних досліджень призвели до формування образу російських агресорів, політичних егоїстів, що прагнули нав'язати свою волю та образ життя сусідам¹². Схожі наслідки проголошення незалежності відчувалися також в Україні. Усе ж таки поступово долалися найбільш ригористичні радянські міфи з минулого. Публічне середовище та колективна пам'ять почали сприймати їх як «накинуті ззовні» явища, що не мали і не мають жодних точок дотику із національним сьогоденням. Негативний образ радянської історії, який розуміли як залишок колоніальних та постколоніальних впливів, із галузі національних наративів було перенесено до російського минулого, ішлося також про створення примітивної «чорно-білої» картини¹³. Водночас надалі у Білорусі відбулися досить очевидні зміни.

На президентських виборах 1994 р. у Білорусі перемогу здобув О. Лукашенко. Його прихід до влади позначився згортанням демократичних перетворень. Вільно оперуючи проросійськими настроями та глорифікацією недалекого минулого, політик зіграв на бажанні більшості реставрувати старі радянські порядки. Унаслідок організованих референдумів 1994 р. і 1996 р. було змінено конституцію, зовнішньополітичний курс, державну символіку¹⁴. Одразу після приходу до влади О. Лукашенко здійснив пряму ревізію трактування подій білоруської

¹² Івангородський К. Сучасна білоруська національна історіографія... С. 87.

¹³ Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 15. С. 247.

¹⁴ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 427–428.

історії, в основу якої повернули реанімовані та косметично підправлені тези про Русь як спільну колыску «братніх народів». Дослідники відзначають фактичну підміну національної білоруської історії заполітизованою російською історією¹⁵. До того ж вказані зміни відбувалися надзвичайно стрімко. Одразу після утвердження у президентському кріслі О. Лукашенка будь-які реформи гуманітарної політики та освіти були призупинені. Уже 1995 р. у дію вступила заборона Адміністрації Президента Білорусі про використання попередніх підручників, що перебували у вжитку. Натомість було ухвалено рішення про створення нових із відповідним тлумаченням, мета яких – відновити окремі дискурси радянської концепції історії Білорусі¹⁶. І хоча основна увага була привернута до подій XX ст., вказані рішення однозначно вплинули також на висвітлення середньовічної історії, що знову поверталася до шаблонів минулої доби (хоча, наприклад, із відмовою від ідеї класового підходу).

Наступний етап реформування навчальної літератури відбувся упродовж 2002–2003 рр., коли внаслідок знову ж таки політичних рішень розроблено й запроваджено оновлені ідеологічні засади білоруської державності, запропоновано курси «Ідеологія білоруської держави» для формування освітньої галузі та гуманітарної політики. У підручниках з історії цього періоду помітна подальша реабілітація радянського минулого, нейтральне, без надмірного оптимізму й негативу ставлення до російського фактору в національній білоруській історії.

Завдяки розумінню такої схеми можливо зрозуміти особливості трактування подій білоруського минулого від часів раннього середньовіччя до ранньомодерного часу (хоча мовиться також про загальний процес – розуміння ширшого кола проблем, зокрема і XX ст.). Зазнавали періодичних змін

¹⁵ Івангородський К. Сучасна білоруська національна історіографія... С. 88.

¹⁶ Там само.

акценти й наголоси щодо розуміння певних подій, висвітлення персоналій в історії. Цей процес можна простежити на численних прикладах із середньовічної історії (періоду Русі): розуміння значення Полоцького князівства у національній білоруській історії, тлумачення ролі й місця ВКЛ в історичному дискурсі, подальші події інтеграції до складу Російської держави, створення БНР (1918) тощо. Виняток – тематика Другої світової війни (Великої вітчизняної війни – у місцевому розумінні), яку будь-коли розглядали із надзвичайною увагою та докладністю. Загалом, на думку дослідників, для сучасного стану викладання історичної науки в Білорусі притаманним явищем є певна деперсоніфікація національного історичного наративу: білоруські підручники не містять відомостей про явних героїв, які могли би «затьмарити» відомість сучасної правлячої еліти¹⁷.

Варто звернути увагу на те, що для українських підручників така ситуація нехарактерна. Вже упродовж 1990-х років відбувався активний пошук українських героїв, із якими би міцно пов'язувався оновлений пострадянський виклад минулого. Для формування історичної пам'яті такий крок став цілком природним, оскільки передбачив наголошення на національних героях минулого та формуванні відповідного образу¹⁸. Як бачимо, білоруська дидактична література змушена була обрати інакший шлях для розвитку.

Марксистська історична думка тривалий час дотримувалася визначеної періодизації історії середніх віків, основа якої – розуміння цієї епохи крізь призму існування феодальної

¹⁷ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 428.

¹⁸ Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). С. 248–249. Також див.: Гурська О., Паршин І. Підручники з історії України як елемент формування історичної пам'яті 1991–2001 років (на прикладі постаті короля Данила Романовича). *Актуальні проблеми гуманітарних наук*. 2023. Вип. 60. Т. 2. С. 12–18.

суспільно-економічної формації. Відповідно, епоха Середньовіччя тривала від падіння Римської імперії до Англійської буржуазної революції (кінець V ст. – середина XVII ст.). У цьому концепті середні віки поділялися на три періоди: 1. Раннє середньовіччя: час формування та раннього розвитку феодалізму (кінець V–X ст.). 2. Класичне середньовіччя: епоха розвиненого феодалізму (XI–XV ст.). 3. Пізнє середньовіччя: період занепаду феодальної системи (XVI – середина XVII ст.).¹⁹ У Радянському Союзі ця модель зазнала певних змін, передусім через запозичення від прихильності російських дореволюційних істориків до уявлення про особливий шлях розвитку східнослов'янського (російського) суспільства. Як наслідок, існування феодалізму змістилося від VII–VIII ст. до 1861 р., коли в Російській імперії ліквідували кріпосне право²⁰. Ця схема досі має вплив та збереглася у підручниках з історії Білорусі. Особливо ситуація помітна під час викладання історії у закладах вищої освіти.

Однак тлумачення розвитку Русі у білоруських підручниках має певні особливості (зокрема, як уже зазначалося, білоруські автори не мають «імперських амбіцій» та не проголошують усю Русь білоруською). Щоправда, у навчальній літературі оцінки перебування білоруських земель під владою Рюриковичів залежать від охарактеризованих етапів розвитку місцевої історіографічної традиції. Насамперед мовиться про те, що характеристики соціальних категорій, подій, діяльності князів чи інших персоналій, які залишили помітний слід у руському минулому, набувають різних пояснень та трактувань.

Можна простежити зміни у розумінні категорій «давньоруська народність», «братські народи» і тлумаченні минулого Полоцького князівства, яке періодично сприймалося як перша

¹⁹ Войтович Л. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації. *Український історичний журнал*. 2003. Вип. 4. С. 134.

²⁰ Там само.

білоруська держава (із відповідними акцентами висвітлювалися контакти з київським центром, взаємовідносини з іншими правителями тощо). На зорі незалежності білоруські дослідники у шкільних підручниках скептично оцінювали існування єдиної «давньоруської народності» як певної протоспільноти, що з неї надалі походили українська, білоруська і російська нації.

Так само проблемним видавалося існування міцного державного механізму Русі, яку вважали сформованою і нетривкою конфедерацією князівств, що володіли широкими автономними статусами й лише номінально підкорювалися київському центру, очолюваному великим князем. Серед таких князівств, що розвивалися самостійно, у підручниках до 1994–1995 рр. особливо акцентується на Полоцькому князівстві. Цю напівнезалежну білоруську державу, як продемонстровано у текстах, неодноразово й безуспішно намагалися підкорити київські князі²¹. Подібне розуміння історії Русі не прижилося в українському середовищі. У реаліях початку 1990-х років переважали погляди дореволюційних українських істориків. Зокрема, поступово актуальною стала схема М. Грушевського із виокремленням Києва як потужного центру і розумінням усобиць та роздробленості як причин занепаду. Цікавий зворот ще потребуватиме додаткової оцінки, оскільки популярними були й більш модерні на той час характеристики. Одна із них належить уже згадуваному О. Субтельному: «З точки зору політичної організації легше встановити, якою не була Київська Русь, ніж те, якою вона була. Київська Русь не була державою в сучасному розумінні слова. Розглядати її як таку – значило б приписувати їй вищий рівень політичної організації, ніж це було насправді. Вона не мала ні централізованого управління, ні всеохоплюючої та розгалуженої бюрократичної системи. Єдиний зв'язок між володарями й підвладними, насамперед немиським

²¹ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 429–430.

населенням, існував у формі збору данини»²². Перспективна думка (насамперед загальний погляд, а не посилення на авторитет О. Субтельного) у дослідженні історії Русі хоч і не поширилася у навчальній літературі для шкільного вжитку, однак надалі мала свій вплив на розвиток української історіографії загалом.

Водночас для білоруських авторів навчальної літератури у 1995–2001 рр. акценти кардинально змінилися під тиском політичних обставин. Якщо раніше тези про спільну давньоруську народність ігнорувалися, то від часу утвердження режиму О. Лукашенка формування «колиски трьох братніх народів» знову стало «актуальною» та навіть «важливою» тенденцією для викладання в школах та закладах вищої освіти. З іншого боку, значення Полоцького князівства також маргіналізувалося, перетворившись на незначний епізод у демонстрації особливостей феодальної роздробленості. Надалі ж відбувся певний синтез попередніх поколінь навчальної літератури, що призвело до хаотичного поєднання існування давньоруської народності (щоправда, уже без відкритого пафосу про коріння братніх народів). Окремих державницьких рис почало знову набувати Полоцьке князівство. Місцеві ж правителі, зокрема княгиня Рогніда (?–1000), князь Всеслав Брячиславич (Чародій) (1029–1101), княгиня Єфросинія Полоцька (прибл. 1105–1173), отримали додаткові позитивні конотації й почали наближатися до статусу білоруських національних героїв. Наголошується на протистоянні Полоцька із Києвом та Новгородом у військовій, економічній та політичній царинах²³. Водночас, якщо брати до уваги історію розвитку юридичної думки Русі, то жодної прив'язки до історії Києва чи київських князів не помітно. «Руська правда», наприклад, описана досить докладно як важливий інструмент і джерело до розуміння

²² Субтельний О. Україна. Історія. 2-ге вид. Київ: Либідь, 1992. С. 51.

²³ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 429–430.

соціального устрою, проте жодної вказівки на авторів цього збірника не вміщено²⁴.

Прикладом такого синтетичного огляду початків білоруської історії можна вважати книжку Павла Рагача, що призначена для додаткових занять у школі. Варто відзначити, що перше видання книжки здійснено у 1968 р. в американському Клівленді, друге – у Таллінні 1990 р. Третій раз посібник перевидали у Мінську в 2000 р. Такий шлях демонструє певну тяглість розвитку історико-дидактичної думки – від емігрантських уявлень до сучасного трактування минулого. У третьому виданні знаходимо описи самостійницького розвитку Полоцького князівства за часів правління князя Рогволода (прибл. 920–978), життя його доньки Рогнеди, прихід із військом київського князя Володимира та поневолення столиці кривичів²⁵. Окремий огляд присвячено князю Всеславу Чародію (Всеславу Брячиславичу, що правив у Полоцьку в 1044–1101 рр.). Він однаково активно боровся як із новгородцями, так і з владою київських Ярославичів. На певний час він зміг утвердитися у Києві, проте «гарачає замілаваньне сваім краєм цягнула яго на Беларусь», тож володар повернувся до Полоцька²⁶. Серед переліку визначних середньовічних осіб «київського часу» – Єфросинія Полоцька, відома руська просвітителка та засновниця чернечих осередків у Полоцькому князівстві²⁷. Виокремлення таких героїв і героїнь демонструє окремішність розвитку Полоцького князівства, на чому автор наголошує за кожної кращої можливості. Такий підхід вирізняється від українського розуміння Русі як цілісного організму на чолі із Києвом. Так само можна відрізнити такий підхід від російського, де

²⁴ Вішнеўскі А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: вучэб. дап. Мінск, 2003. С. 30–32.

²⁵ Рагач П. Кароткі агляд гісторыі Беларусі. Мінск: Уладзімер Вараб'еў, 2000. С. 12–30.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

усі руські землі проголошуються одною роздробленою країною і які надалі дрейфували під політичний вплив Москви.

Загалом, помітні тенденції, коли доба державотворення у Східній Європі IX–XII ст. повертає в оповідь «давньоруський» компонент. Фактично йдеться про те, що етатистський дискурс (які землі належали до складу яких князівств) превалює над культурним (квазівізантійською політичною та релігійною культурою). Водночас за 1990–2010-ті роки було поступово втрачено описи існування Смоленського та Чернігівського князівств як складової частини білоруського минулого. З 2000-х років окремо розглядається область Понімання, з якої виділяється історія Городненського князівства та виникнення Новогрудського князівства. Передісторія останнього логічно веде до історії утворення Литовського князівства у 1240–1260-х роках під проводом князів Міндовга (прибл. 1203–1263) та Войшелка (?–1267).

Початкова історія Великого князівства тісно пов'язана з однією з найстійкіших тез білоруської історіографії 1990-х років – становлення держави в умовах неполітичної загрози ззовні. Проте в дискурсі про державотворення не ігнорується зв'язок із попередньою добою слов'янської колонізації краю та роль Турівського й інших князівств Східної Європи. Перевага державницької складової над територіальною робить частину регіональної історії середньовічної Білорусі практично непомітною для читачів підручників. Безумовно, компенсувати прогалини такого підходу можна шляхом створення хрестоматій і книжок для читання, а також використання картографічного матеріалу. Проте створення такого продукту відбувається повільно і на монополізованих засадах, що інколи призводить до розбіжностей у наочному матеріалі та тексті підручника²⁸.

²⁸ Любы А. Підручнікі па гісторыі Беларусі як люстэрка фарміравання і эвалюцыі нацыянальнага гістарычнага наратыву ў 1990-я – 2010-я гады. *Przegląd Środkowo-Wschodni*. 2022. Vol. 7. S. 166–167.

Оригінально тлумачать білоруські спеціалісти (зокрема, Станіслав Темушев) «норманську теорію» і «протистояння між Північчю та Півднем». Наведено, зокрема, думку, що погляди дослідників різняться і щодо питання про те, де зародилася давньоруська державність – на північній (майбутня Новгородщина) чи на південній (Середнє Подніпров'я – Київщина) території розселення східних слов'ян. На користь прихильників першої думки ніби свідчить текст літопису, тоді як прихильники другої – відзначають швидкий економічний розвиток південного регіону з його давніми традиціями землеробства. Хоча відзначено, що проблема «Південь чи Північ» ніколи не буде вирішена, і обидва регіони відіграли, очевидно, рівноправну роль у створенні Русі, українські історики традиційно відстоюють провідну роль південного центру у формуванні державності східних слов'ян. Одним із них, як зауважено у підручнику, є доктор давніх наук, член-кореспондент НАН України Микола Котляр, який упродовж багатьох років займався проблемами розвитку давньоруської державності, особливостями політичного та соціально-економічного розвитку Київської та Галицько-Волинських земель²⁹.

Із певними змінами образ Русі можна простежити у науково-популярному виданні «Ілюстрована історія. Країна Білорусь»³⁰, у якому міститься значно ширший огляд середньовічного минулого. Водночас взаємовідносини із Києвом подані у схожому напрямку: вони наближені до таких, які можна охарактеризувати, як міждержавні. Книжка надрукована в іноземному видавництві поза межами Білорусі, тому у ній визначено окремі аспекти, які не могли існувати в офіційній білоруській навчальній літературі. Мовиться не тільки у визначенні

²⁹ Цемушаў С. М. Гісторыя Беларусі са старажытных часоў да сярэдзіны XIII ст. С. 85–86.

³⁰ Арлоў У., Герасімовіч З. Ілюстрованая гісторыя. Краіна Беларусь. Martin: Neografia, 2003. 318 с.

Смоленського князівства, як білоруського³¹, але також у наголосі на самостійницькому розвитку. Завдяки цьому складається враження про те, що полоцькі, смоленські, турівські та інші князі захищали свої володіння від київських завоювань. Однак наскільки такі настрої мають вплив на суспільство (зважаючи на «неофіційність» видання) – невідомо.

У російськомовному виданні історії Білорусі для університетського вжитку вміщено схожі оцінки³². Орієнтованість на студентську молодь дала можливість докладніше зупинитися на окремих елементах білоруського середньовіччя. Проте загальні акценти залишилися без кардинальних змін. У виданні згадано Київську Русь, адже столицею держави було м. Київ³³, наголошено на розвитку Полоцького і Турівського князівств, охарактеризовано зв'язки місцевих правителів із іншими Рюриковичами тощо. Значно більше уваги звернено до проблеми входження Турово-Пінських володінь до складу Галицько-Волинської держави³⁴. Інше російськомовне видання для викладачів і студентів – «Історія Білорусі. Від найдавніших часів до 2010 р.» – пропонує широкий огляд подій минулого, який має відмінності у певних деталях³⁵. Насамперед книжка містить перекази про перших київських володарів, що додатково наголошує на спільності історії Русі. Зрештою, самі автори звертають на це увагу, акцентуючи на єдності східнослов'янської держави, що мала спільну мову, віру, господарський уклад³⁶. Це не завадило їм вважати Полоцьке князівство окремою країною,

³¹ Там само. С. 48–50.

³² Чигринов П. История Беларуси. Изд. 2-е. Минск: Полымя, 2002. 432 с.

³³ Там само. С. 19.

³⁴ Там само. С. 35–36.

³⁵ Новик Е., Качалов И., Новик Н. История Беларуси. С древнейших времен до 2010 г.: учеб. пособ. / под ред. Е. Новика. Минск: Вышэйшая школа, 2011. 526 с.

³⁶ Там само. С. 33–35.

що мала усі ознаки державності. Такий висновок ґрунтується, зокрема, на тому, що сусідні держави називали вихідців із усіх земель русами, тому звертали увагу на їхню єдність. Незважаючи на певні «проросійські» оцінки, аналізований підручник цілком вкладається у схему уявлень про взаємовідносини руських князів.

Про входження та розвиток білоруських земель у складі Русі докладно описано у підручнику Юрія Бохана для 6-го класу (видано у 2016 р.)³⁷. Відзначимо, що ці описи вказують на сприйняття влади Києва як досить чужорідного елементу. Автор стверджує, що білоруські племінні князівства увійшли до складу Стародавньої Русі (або Київської Русі) під впливом завойовницької політики норманів-Рюриковичів (наприклад, князь Рогволод у нього – варязький володар)³⁸. З іншого боку, окремий параграф присвячено «Стародавній Русі – спільній державі східних слов'ян». У цьому матеріалі йдеться про спільні риси, які стали підґрунтям формування такої єдності: панування династії Рюриковичів, єдина церковна організація, господарські заняття, торгові зв'язки, близькість походження тощо³⁹. Привертає увагу також той факт, що білоруські землі, за визначенням у вказаному підручнику, виявилися поділені між іншими князівствами. Зокрема, йдеться про те, що Турівське князівство тривалий час перебувало під особистою владою київських князів. Землі радимичів також підпорядковувалися Києву, а пізніше стали набутком чернігівських володарів і частково – смоленських (Смоленськ сприймається іноземною територією, можливо, через небажання сваритися

³⁷ Бохан Ю. М., Цемушаў С. М. Гісторыя Беларусі са старажытных часоў да канца XV ст.: вучэб. дапам. для 6-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання: у 2 ч. Ч. 1 / пад рэд. Ю. М. Бохана. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2016. С. 73–142.

³⁸ Там само. С. 74–76.

³⁹ Там само. С. 78–79.

із російською владою). Берестейщина ж належала до Волинського князівства⁴⁰. Тож може скластися уявлення про те, що Білорусь опинилася у фазі бездержавного розвитку віддавна, а її «суверенна територія» обмежувалася єдиним князівством із центром у Полоцьку.

Цікавим є огляд наступного періоду роздробленості. У цей час сформувалися окремі удільні Полоцьке, Мінське, Вітебське, Друцьке та інші князівства. Автор досить докладно характеризує їх розвиток і, що важливо, взаємини із Києвом: великі князі змушені були силою упокорювати спадкоємців полоцької династії та включати їхні землі до своїх орбіт впливу. Окремі огляди присвячені також тим білоруським землям, що опинилися у складі інших гілок династії Рюриковичів: смоленської, чернігівської, волинської⁴¹. Вони здійснені без державницьких претензій і навіть без згадок про етнічні землі. Особливо наголошено на значенні богослова Кирила Турівського (прибл. 1130 – після 1182), який став одним із найбільших святих Білорусі.

Окремо можна наголосити на важливих практичних речах в організації навчального процесу. Зокрема, досить практичним є поділ великого курсу середньовічної історії на декілька книг. Тож перша половина курсу присвячена викладу історії до монгольського нашествия, тоді як друга – опису подій у наступні часи. Такий варіант у дечому перегукується із російською (радянською) практикою, яка також відома з історіографії. Мовиться про розуміння Русі як єдиного організму до початку монгольської навали із подальшим відокремленням російської, української та білоруської народностей. Хоча такий підхід має політичне підґрунтя, він корисний з іншого боку: великий обсяг матеріалу краще докладно подавати у двох рівнозначних частинах підручника, що мають приблизно однакові обсяги.

⁴⁰ Там само. С. 77.

⁴¹ Там само. С. 87–106.

Такий практичний досвід міг би бути корисним в українських реаліях і дати можливість докладніше зупинитися на важливих проблемах державного розвитку України-Руси.

Вказані основи у розумінні білоруської історії середньовічного часу збереглися також у наступних підручниках. Зокрема, згадуваний Юрій Бохан разом із Степаном Темушевим у 2023 р. стали авторами іншого підручника для 6-го класу⁴². Відзначимо, що він написаний уже російською мовою, хоча за своєю структурою цілком відповідає попередньому виданню 2016 р. Як зауважують дослідники педагогічних видань, така картина цілком відповідає білоруській традиції складання навчальних матеріалів, для якої характерні усталені лінійки навчальної літератури із часто незмінними авторами. Останні починали створювати необхідні тексти упродовж 1990-х років і продовжили це робити в пізніші періоди⁴³. Нове видання 2023 р. містить декілька особливостей. Окрім мови, ідеться насамперед про обсяги – підручник замість двох частин уміщено в одній книзі. Унаслідок скорочення переглянуто також деякі елементи. Князя Рогволода не названо варягом (що можна зрозуміти як поступову відмову від «норманської теорії»)⁴⁴. Його онук Ізяслав (981–1001), син княгині Рогнеди та Володимира Святославича (960/963–1015), більше не виділений у тексті підручника. Це можна прирівняти до видалення його із переліку важливих постатей середньовічної Білорусі, хоча на відновленні незалежності Полоцького князівства у 988 р. так само акцентовано. Скорочено й інформацію про князя Всеслава Брячиславича. Однак в описі подій XIII ст. зауважено

⁴² Темушев С. Н., Бохан Ю. Н. История Беларуси с древнейших времен до конца XV века / под. ред. И. А. Марзалюка. Минск: Изд. Центр БГУ, 2023. 224 с.

⁴³ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 429.

⁴⁴ Темушев С. Н., Бохан Ю. Н. История Беларуси с древнейших времен до конца XV века. 224 с.

литовського князя Міндовга із ремаркою про те, що саме під впливом східних слов'ян почалося формування ВКЛ.

Відносини із Києвом подаються так само, як і у підручнику 2016 р., – як із іноземною державою. Варто відзначити, що для білоруської навчальної літератури згадки про київських князів (із акцентом на окремішності та наголосом на бажаннях захопити полоцькі чи турівські володіння) є цілком звичною картиною. З одного боку, ми маємо справу із досить цікавою концепцією розуміння єдності Русі, де провідна роль належала не стільки політичній силі (хоча про неї теж ідеться), як силі культурно-господарській. З іншого боку, усвідомлення незалежності окремих князівств виразно не суперечить російській версії історії із єдністю політичних процесів та існуванням єдиної держави.

Важлива деталь – на початку підручника 2016 р. уміщена мапа, де показано межі білоруських князівств та ВКЛ у контексті сучасних кордонів України, Білорусі та Росії⁴⁵. Завдяки цьому можна наочно побачити, наскільки далеко поширювалися ці межі. У виданні 2023 р. ця мапа відсутня, хоча супровідний текст зазнав мінімальних змін. Причини такого рішення невідомі. Можливо, ішлося про скорочення обсягів видання (одна книжка замість двох). Щоправда, могло мати значення також небажання демонструвати підростаючому поколінню межі впливу колишніх середньовічних держав, що могло би засмутити політичне керівництво країни, яке тривалий час заgravало із Кремлем.

Загалом, розуміння україно-білоруських контактів упродовж середньовіччя у викладі білоруських авторів підручників можна викласти у декількох пунктах. Насамперед взнаки дається специфічне розуміння періодизації історії Русі, що загалом подібне до російського. До монгольського нашестя розвиток білоруських Полоцького, Турівського та інших князівств

⁴⁵ Бохан Ю., Цемушаў С. М. Гісторыя Беларусі са старажытных часоў да канца XV ст. С. 8.

уявлявся у спільності із «Київською Руссю». Це не заважало розглядати ці політичні утворення як цілком незалежні середньовічні країни, але після 1240 р. акцент у викладі історії почав зміщуватися до протистояння із хрестоносцями у Прибалтиці та встановлення контактів із литовськими князями, що надалі призведе до усвідомлення «білоруського сліду» в формуванні ВКЛ.

Із такої схеми можна підсумувати, що єдність українського, білоруського й російського народів у єдиній Русі була розбита монголами. Пропонований нарис історії співпадає із російськими наративами, які взяття й пограбування Києва 1240 р. вважають поворотним пунктом у минулому. Білоруські дослідники, особливо автори російськомовних підручників та посібників, так само вживають термін «русский» для характеристики руського населення. Термінологічна невизначеність, на нашу думку, призводить до формування хибних уявлень про Русь.

Упродовж IX–XIII ст. взаємовідносини з Києвом та його володарями зображені як спроби приєднати Полоцьке князівство, знищити незалежність Турівської землі тощо. Історичні реалії епохи складні, але прагнення київських князів упокорити довколишні слов'янські племена – очевидні⁴⁶. Водночас пояснення єдності Русі за таких обставин обґрунтовується культурними чинниками, торговими зв'язками, спільністю династичного правління. Усобиці розуміються не лише як внутрішнє протистояння між князями, а й як зовнішня агресія щодо білоруських земель, які мали своїх князів і не потребували чужинецької влади.

Такий наратив яскраво простежується у деяких підручниках, що використовуються для університетського вжитку. Наприклад, неодноразово можна натрапити на відомості про самотійний розвиток окремих білоруських земель-князівств. До

⁴⁶ Войтович Л. Княжа Доба на Русі (837–1492). Львів, 2021. Т. 1: Становлення імперії Русь (837–1054). С. 110, 112–114.

того ж правителі сусідніх земель є відвертими супротивниками. Формування ВКЛ, правління князів Міндовга, Войшелка, Тройняти, Вітеня супроводжується описами відкритого протиборства із галицько-волинськими Романовичами⁴⁷. Такі описи дають можливість простежити, наскільки русько-українських князів можна сприймати як агресорів, що прагнуть поширити свою владу на литовські (білоруські) землі. Автори наголошують на монгольському чиннику в історії Галицько-Волинського князівства, як перешкоді, що постійно «нависала» над Романовичами, на відміну від литовських володарів, що не мали залежності від Орди⁴⁸. Окремі описи можна вважати занадто художніми. Зокрема, відомий епізод із убивством литовського князя Войшелка містить досить неоднозначні подробиці. Так, автори стверджують, що сталося це під час зустрічі у Володимирі 1268 р.: у п'яному шаленстві князь Лев вихопив шаблю й зарубав Войшелка⁴⁹. Насправді, такі подробиці з джерел невідомі – князь Лев Данилович справді убив литовського володаря, проте наскільки доречний образ «шаленого козака» – невідомо. Важливо, що литовські володарі у такому викладі матеріалу перетворилися, фактично, на білоруських, тому розглядаються як частина білоруської історії.

Щоправда, виникає важливе запитання: чи присутня в описах середньовічних подій Україна? Автори білоруської навчальної літератури найчастіше вживають найменування земель-князівств. Із цієї причини з полоцькими та туровськими князями воювали київські, волинські, чернігівські володарі. У текстах вони не асоціюються із сучасною Україною – про це немає жодних вказівок. Окремі одиничні винятки – зауваження,

⁴⁷ Крэнь І. П., Коўкель І. І., Марозава С. В. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Мінск: РІВШ БДУ, 2000. Ч. 1: Са старажытных часоў да канца XVIII ст.: курс лекцый. С. 195–202.

⁴⁸ Там само. С. 195.

⁴⁹ Там само. С. 197–198.

що деякі володіння турівських чи пінських правителів сьогодні є у складі України, наприклад Чарторийськ. Тож середньовічне минуле не проектується на сучасність. Це досить штучно поєднується із поширеною тезою про Русь – спільну батьківщину українського, білоруського та російського народів. Окрім того, можна помітити тенденцію до додаткового обґрунтування єдності руських земель під владою Рюриковичів, чому у підручниках зазвичай присвячують окремий параграф. Для української сучасної навчальної літератури такий підхід – досить рідкісний. Зазвичай, єдність княжих часів описують декількома реченнями, акцентуючи на тому, що навіть у часи роздробленості Київ відігравав провідне становище у житті Русі⁵⁰. Білоруські дослідники, як бачимо, обрали інші підходи та методи.

Також можна підтвердити висновки науковців щодо малої кількості білоруських героїв середньовічної історії, саме із наголосом на національному корінні⁵¹. Так, містяться безпосередні вказівки на те, що Полоцьке князівство було першою білоруською державою. Однак у навчальних матеріалах останніх років Рогволода та його наступників, Єфросинію Полоцьку, Кирила Турівського та інших історичних постатей, не називають білоруськими. Акцентовано на князівсько-територіальному походженні, і учням з абітурієнтами запропоновано самотійно ототожнювати їх із етапами самотійного розвитку Білорусі. Загалом у проаналізованих підручниках запропоновано визначення «білоруські землі», яке, як зазначалося, звучить більш аморфно.

Українські історики і педагоги наголошують на українському корінні Русі та її правителів. Цьому присвячені не тільки

⁵⁰ Наприклад, див.: Гісем О., Мартинюк О. Історія України: підруч. для 7-го кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Ранок, 2020. С. 61.

⁵¹ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 428.

підручники, але й окремі видання для шкільного вжитку⁵². Ще на початку 2000-х років у підручниках з історії України для 7-х класів уживали назву Українське королівство⁵³. Відзначимо, що подібні оцінки були поруч із відповідними досягненнями української історіографії, яка на початку ХХІ ст. почала відроджувати та вводити до вжитку концепт королівства Русі, хоча й у менш барвистому обрамленні⁵⁴. Поступове впровадження нового для шкільного навчання та історичної пам'яті терміна стало важливою віхою. Укладачі навчальних матеріалів пояснювали: «Коронація Данила стала важливою подією політичної історії України. З цього часу не лише фактично, а й юридично Галицько-Волинське князівство набуло статусу самостійної Української держави ... Саме королівство ... в очах європейської громадськості було державою руського народу, Руссю, спадкоємницею Руської імперії»⁵⁵. І хоча для сучасної навчальної літератури подібні патетичні оцінки менш притаманні, наголос на існуванні Русі-України зберігся і досі застосовується у формуванні навчальних програм та їх методичного наповнення.

Очевидно, таке наповнення в українських реаліях з'явилося під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин, зокрема розв'язаної російським авторитарним режимом війни, що триває від 2014 р. Для білоруських істориків, що повинні зважати на політичне сьогодення своєї країни, подібні погляди не притаманні. Тож теза про Русь як про спільну державу для східних слов'ян продовжує активно застосовуватися. Щоправда, звинувачувати

⁵² Наприклад, про князя і короля Данила Романовича (1201–1264) див.: Васильків І. Д., Паршин І. Л., Островський В. В. Перший український король: посібник серії «Шкільна бібліотека» для 7-го класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2020. 160 с.

⁵³ Смолій В., Степанков В. Історія України: Давні часи та середньовіччя. Пробний підручник для 7-го класу. Київ: Освіта, 2001. С. 198.

⁵⁴ Войтович Л. Галич в політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 320–326.

⁵⁵ Смолій В., Степанков В. Історія України... С. 203.

білоруських авторів у подальшому поширенні відвертих московських міфів також особливо не потрібно. Наприклад, відомий сюжет про «шапку Мономаха» справедливо розвінчаний як вигаданий. Авторі навіть дозволили собі зауважити, що цей артефакт виготовили у XIV ст. східні майстри, тож їхній виріб не був дарунком візантійського імператора київському князю Володимиру Мономаху, тим більше він не означав символічну передачу візантійської влади Києву, а потім – Москві⁵⁶. Однак сталося це «за літописною легендою», а не за вказівкою московських володарів, які активно збирали та правили доступні літописи.

Розуміння історії ВКЛ також підпорядковане наведеній вище періодизації формування навчальних матеріалів. Якщо ще на початку 1990-х років це величне політичне об'єднання трактували як білорусько-литовську державу, то уже після приходу до влади О. Лукашенка її розуміли чи не винятково як країну «литовських феодалів». Щоправда, у сучасних підручниках ВКЛ – це важлива складова білоруської історії. Відповідно змінювалися також українські конотації. Якщо на першому етапі українці загалом начебто не брали участі у соціально-політичному житті, то в оновлених версіях підручників після подій 1994–1995 рр. на долю українського та білоруського населення ВКЛ випали лише потерпання від національно-релігійного гніту. Сучасні автори підручників вважають українців, білорусів, литовців, поляків рівноносильними учасниками формування ВКЛ, які визначали його національно-соціальний та конфесійний розвиток і мають право вважати державу історично «своєю»⁵⁷. Такий підхід виглядає досить продуктивним, хоча також містить окремі важливі аспекти.

⁵⁶ Евтухов И. О., Федосик В. А., Темушев С. Н. [и др.]. История средних веков V–XIII вв. 6 класс: хрестоматия / под ред. И. О. Евтухова, В. А. Федосика. Мозырь: Белый Ветер, 2015. С. 154.

⁵⁷ Варонін В. Беларускія землі ў складзе Вялікага Княства Літоўскага (сярэдзіна XIII – сярэдзіна XVI ст.). 7 кл. Мінск, 2010. С. 6; Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 430.

Дослідники відзначають, що середньовіччя (XIV–XV ст.) – це надзвичайно романтизований час у білоруському національному наративі, навіть у тому вигляді, у якому він існує сьогодні. Щоправда, формування авторських концепцій цього періоду не відбувалося ні в 1990-х, ані в 2000-х роках зокрема й через периферійність епохи Гедиміновичів для авторів і дослідників. У 1990-х роках, незважаючи на окремі спроби наголосити на важливості правління князя Ольгерда та його синів, актуальність білоруського чинника у Грюнвальдській битві та досягнення великого князя Вітовта, відчутних змін не відбулося. Проте здебільшого наратив XIV–XV ст. – це топос збирання земель ВКЛ за класичною схемою: захоплення, договір, династичний шлюб. До сьогодні це поняття не переглядалося в білоруській історії історіографії⁵⁸.

Згадані оцінки виглядають дещо непослідовними, оскільки розробки тематики ВКЛ вказують на усвідомлення необхідності розуміння цього періоду для шкільного вжитку. Щоправда, процес поширення литовської влади загалом підпорядкований зазначеній схемі; про участь білоруського боярства інформації не знаходимо. Однак оцінки щодо самого ВКЛ – різні. З одного боку, окремо вживаються радянські кліше про феодалів та розширення їхньої влади. Проте популярнішими є модерніші підходи до розуміння литовсько-білоруської спадщини.

Насамперед привертає увагу спроба трактування ВКЛ як білоруської держави. В історіографії цей концепт утвердився завдяки дослідженням історика Миколи Єрмоловича, який ще 1989 р. поставив під сумнів доцільність існування класичного радянсько-російського бачення створення ВКЛ, де литовці начебто захоплювали руські землі Рюриковичів. На його думку, ця версія мала стати законною підставою для

⁵⁸ Любы А. Падручнікі па гісторыі Беларусі... S. 179.

Москви надалі висувати претензії на київську спадщину⁵⁹. Натомість об'єднавчий імпульс в об'єднанні західноруських і балто-литовських земель у єдину державу автор надавав Поніманській Русі і насамперед Новгородському князівству. Місто Новгородок було першою столицею держави, а його старовинний герб «Погоня», зрештою, перетворився на символ ВКЛ. Визнаючи поліетнічність ВКЛ, М. Єрмолович однак найменше визнавав роль литовців у формуванні князівства, називаючи його білоруським. Зокрема, до такого висновку він дійшов на основі уживання у цій державі руської мови, права, засвоєння здобутків православної культури. Упродовж численних наукових дискусій, присвячених питанням утворення ВКЛ, він погодився на компромісне формулювання – «Білорусько-литовська держава»⁶⁰. Такий досить романтичний напрям став важливою основою для утворення нового погляду на білоруську історію, яка частково представлена також у підручниках для шкільного та університетського вжитку.

У 1363 (1362) р. відбулася битва з татарами на Синіх Водах (нині – р. Синюха, притока Південного Бугу), яка докорінно змінила долю українського народу. Незважаючи на чисельну перевагу, татари зазнали поразки і залишили на місці бою багато вбитих та полонених і втекли на південний схід. У погоні за розбитими татарами воїни Ольгерда дійшли до північних берегів Чорного моря. Українські землі: Волинь і Поділля, визволені з-під ординського ярма, стали частиною ВКЛ, отримавши шанс на нормальний економічний і культурний розвиток. Із земель колишньої Київської Русі практично вся південно-західна половина увійшла до складу України⁶¹.

⁵⁹ Шевченко Н. Білорусько-Литовська держава... С. 56.

⁶⁰ Там само. С. 58.

⁶¹ Крэнъ І. П., Коўкель І. І., Марозава С. В. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 1. С. 213.

Якщо Русь вважали «колискою» для білоруської історії, то існування ВКЛ, яке реалізувалося через півтора століття після дроблення Полоцького і Турівського князівств, стало часом політичного «дорослішання»⁶². Сама ж історія ВКЛ, що з'явилася внаслідок поєднання військової потуги балтських племен із економічною та політичною силами білоруських слов'ян, сформована з точки зору суб'єкта історичного процесу. З цієї причини ВКЛ розуміється як білоруська держава, що протистояла Московщині рицарськими орденами у Прибалтиці. На початку існування вона боролася і співпрацювала із Галицько-Волинською державою. Власне, на тлі такого протистояння білорусько-литовська держава консолідувалася та утвердилася на політичній арені⁶³.

Водночас процес формування ВКЛ і його історичний розвиток упродовж XIII–XIV ст. має значно більше героїв. Щоправда, належність їх до Білорусі також прямо не зазначається: мовиться як про литовських володарів, так і про воевод та князів із Гродна чи Пінська. Так само невелика кількість згадок безпосередньо про Україну й українців. На прикладі шкільного підручника 2023 р. помітно: окремі згадки містяться про роль галицько-волинських Романовичів; вказано про те, що більшість українських земель (власне, українських, а не руських!) опинилися у складі ВКЛ після перемоги 1362 р. над ординцями біля Синіх Вод; описано, що участь у битві біля Грюнвальда взяли воїни з України тощо⁶⁴. На тлі згадок про Польщу, Литву і Білорусь ці короткі записи губляться. Якщо, наприклад, Ягайло (1362–1434) зауважений як литовський князь, а Ядвіга

⁶² Штыхов Г., Бохан Ю., Краснова М. История Беларуси (вторая половина XIII – вторая половина XVI в.). 7 класс. Минск, 2009. С. 5; Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 430.

⁶³ Батуріна С. Україна у білоруських підручниках з історії. С. 430.

⁶⁴ Темушев С. Н., Бохан Ю. Н. История Беларуси с древнейших времен до конца XV века. С. 124, 127, 154.

(1374–1399) – як польська королева, то князь Володимир Василькович (після 1247–1288) – тільки як «волинський»⁶⁵. Можливо, мовиться про те, що учні самостійно повинні виявляти етнічну приналежність тогочасних володарів.

Згадуються також окремі українські міста, які, однак, у тексті навчальної літератури не вказані саме як українські. Наприклад, ілюстрацією для військової політики князя Вітовта (1350–1430), його успішних дій проти ординців у Причорномор'ї вказано європейський рицарський шолом, знайдений поблизу Києва. Хоча картинка має підпис-питання (пропонується подумати, яким чином цей шолом міг загубитися)⁶⁶, розташування такого матеріалу сприймається неоднозначно, не кажучи вже про українські контексти цієї археологічної знахідки.

Можна навести також приклад досить «оригінального» розуміння слов'янства та його історії. Якщо із середньовічною епохою слов'яни розглядалися крізь призму відомого поділу на східних, західних та південних, то у пізній середньовічний період XIV–XV ст. цей розподіл значно звужується. Наприклад, укладачі виокремили розділ, присвячений «Слов'янам Пізнього Середньовіччя», що можна вважати цілком вдалим кроком. Однак щодо наповнення такого розділу можна висловити певні зауваження: із дев'яти параграфів сім присвячено різним аспектам життя й устрою «Московської Русі», тоді лише фрагментарно увага присвячена Польському та Чеському королівствам⁶⁷. Розташування таких акцентів досить несподіване, хоча би з точки зору подальшої інкорпорації білоруських земель до складу Литовської, а потім і Польсько-Литовської

⁶⁵ Темушев С. Н., Бохан Ю. Н. История Беларуси... С. 138, 150.

⁶⁶ Там само. С. 165.

⁶⁷ Федосик В. А., Евтухов И. О., Темушев С. Н. История средних веков XIV–XV вв. 7 класс: хрестоматия / под ред. И. О. Евтухова. Мозырь: Белый ветер, 2015. С. 258.

держави. Хоча цьому періоду більша увага присвячена у курсах з історії Білорусі, дисципліни Всесвітньої історії могли демонструвати ширші огляди різних проблем, а не тільки формування і становлення Московського князівства.

Підручники для університетського вжитку демократичніші у трактуванні ВКЛ, що приводить окремих авторів як до підтримки М. Ермоловича, так і до протилежних оцінок його теорій. Зокрема, стверджується навіть, що ВКЛ не було створено лише предками сучасних білорусів та литовців, тому воно не було ні білорусько-литовською, ні литовсько-білоруською державою. ВКЛ – це поліетнічна держава чотирьох основних народів – білоруського, російського, українського і литовського (у такій послідовності!), де слов'яни займали приблизно 11/12 території та становили орієнтовно 80 % населення країни. Литовці у цій державі були етнічними меншинами. Тому ВКЛ можна називати литовсько-руською чи русько-литовською державою, як це стверджувалося у дореволюційній російській та радянській історіографії⁶⁸. Окремі автори використовують також більш «проруські» теорії. Зокрема, мовиться про те, що литовці декларували принцип «старину не руйнувати», зберігали місцеві закони, недоторканність прав і власності місцевих феодалів, міщан, духовенства, підсудність їх тільки своїм судам, самостійність під час укладання торгових угод. За 100 років свого стрімкого зростання ВКЛ, від Міндовга до Гедиміна, невелике князівство в Понеманні приєднало сусідні території, заселені слов'янами та балтами, і перетворилося на потужну країну⁶⁹. Автори зауважували: «Під “Руссю” тут розуміли Середнє Подвиння та Подніпров'я. Саме “руські” (білоруські та українські землі) зробили це князівство великим, збагативши його своїми традиціями

⁶⁸ Новик Е., Качалов И., Новик Н. История Беларуси... С. 69.

⁶⁹ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси: пособие. Минск: БГУ, 2013. С. 49.

державного існування, політичного, економічного та культурного розвитку. Ці землі багато в чому визначали внутрішню та зовнішню політику Литви. Східнослов'янське населення князівства називало свою державу Руссю, а себе – “руськими”. Жителів Північно-Східної Русі вони іменували по столицях їх земель і князівств: тверичі, псковичі, піддані Московської держави – московити»⁷⁰. Для посилення та розширення своєї держави Гедимін використовував різні способи: династичні союзи, угоди з місцевим боярством і, безумовно, військову силу, але загалом цей процес проходив порівняно мирно, оскільки умови приєднання могли задовольнити найвпливовіші верстви місцевого населення: боярство, городян та (із деякими застереженнями) Церкву. Водночас уже далі у тексті ті самі автори стверджують, що ВКЛ сформувалося як федерація народів Білорусі, Литви, України та Росії. Тому це була держава балто-східнослов'янська зі значним переважанням східнослов'янської території, населення, політичних, соціальних, економічних та культурних традицій⁷¹. Тож, як бачимо, думка про Литовську державу як частину російської історії досить популярна (автори лише перераховують «росіян» у різних послідовностях). Напевно, більше мовиться про суспільну єдність, яка походила зі спільної «колиски трьох братніх народів», але переросла із політичного розвитку держави у певну культурну спільність (про це йтиметься під час розгляду історії Речі Посполитої).

Стосовно такого досить широкого трактування ВКЛ можна сперечатися. Однак навіть на цьому прикладі помітно, що етнічні означення для студентських підручників значно чіткіші, хоча й не позбавлені колишніх досить стереотипних оцінок. Зокрема, перемогу над Тевтонським орденом під Грюнвальдом у 1410 р. автори вказаного університетського підручника

⁷⁰ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси... С. 49–50.

⁷¹ Там само. С. 59.

описали так: «Натомість великий внесок у перемогу зробили предки поляків, литовців, українців, росіян, чехів, татар та інших народів. Сьогодні практично неможливо визначити конкретний внесок кожного народу у досягнення перемоги, тому найбільш правильною оцінкою історичної події 1410 р. було б твердження про те, що під Грюнвальдом перемогла дружба, військове братство східних і західних слов'ян, а також інших народів, які брали участь у битві»⁷². Схожі конотації присутні також у навчальній літературі для університетського вжитку: «Поруч з оршанськими, мстиславськими, смоленськими, вітебськими, полоцькими, волковиськими, новогрудськими, пінськими, городенськими, случькими, віленськими та іншими білоруськими полками хоробро воювали українські хоругви – Руська, Луцька, Краменецька, Володимирська, Київська»⁷³. З огляду на історичну перспективу, найбільшим одержувачем вигоди була Польська корона. Подібні ж оцінки, виконані у дусі протистояння «одвічній» німецькій загрозі, мають більше спільного з ідеологією укладачів підручника, ніж із реальністю.

Однак складно не зауважити, що становлення ВКЛ через усі перевидання та переписування підручників зберігає компоненти білоруського походження мови. Це пов'язано з утвердженням думки про початкове ядро державності Великого князівства у Новогрудському князівстві, м. Новогрудка як місця хрещення та коронації князя Міндовга. У білоруських підручниках акцентується на білорусько-литовському (відповідно слов'яно-балтійському) типі держави. Складова спільної боротьби із зовнішньою експансією є вирішальною для збереження багатонаціональності та поліконфесійності держави, а як наслідок – формування толерантного суспільства на білоруських землях цієї епохи.

⁷² Новик Е., Качалов И., Новик Н. История Беларуси... С. 88.

⁷³ Крэнь І. П., Коўкель І. І., Марозава С. В. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 1. С. 237.

Отже, місце українців у ВКЛ у білоруських підручниках більш виразне. Незважаючи на те, що ключовий акцент зроблено на розумінні ВКЛ як держави, у якій ключову роль відігравали білоруси та литовці, окремі екскурси вказують на активну участь українців (безпосередньо, українців, а не руських тощо) у державно-політичному житті. Навчальна література для студентів докладніша у цьому вимірі, хоча не позбавлена впливу існуючих у Білорусі кліше, що часто відображають погляди історіографічної школи радянського часу. Подальше існування таких поглядів в українській історичній думці переглянуто: дослідники дійшли висновку про штучність багатьох конструкцій, які, на жаль, досі трапляються у білоруській навчальній літературі. Мовиться, зокрема, і про можливість називати українську княжу добу саме українською. Такого спрямування у білоруській педагогічній думці не спостерігається ні у шкільних підручниках, ні у навчальній літературі для університетського вжитку.

Христина Меренюк